

RAMON RAMON I VIDALES, UN SAINETER DEL PENEDEÈS

MANUEL BOFARULL I TERRADES

Ramon Ramon i Vidales, nascut i mort al Vendrell (1857-1916), ha passat a la història de les lletres catalanes amb la categoria de «saineter». Però fou molt més: dramaturg, poeta, periodista, actor, impressor, novel·lista... La seva obra, variada i complexa, és un constant homenatge a la vila on nasqué. Gràcies a la seva ploma han quedat fixades per sempre escenes, situacions i personatges d'aquell temps en què el Vendrell era «una vida regalada, i feia una olor mesclada de garrofa i vi novell».

RAMON RAMON I VIDALES, UN SAINETER DEL PENEDES

VIDA

Ramon Vidal i Vidales, cinquè i penúltim fill de Joan Ramon i Escotet i de Teresa Vidales i Nin, nasqué el 20 de gener de 1857, al Vendrell, quan el seu germà gran, Jaume⁽¹⁾ havia fet els deu anys. Morí disset anys després d'aquest germà.

Ens sembla molt facciós el fet de batejar amb el nom de Ramon un infant que ja se'n deia de cognom. La pensada, però, havia estat aplicada ja a un germà seu que el precedí (23/5/1854 - 31/10/1855). En tota la família, tant en una branca com en l'altra, no hem trobat ni una sola vegada aquest nom de fonts. Cal atribuir-lo, doncs, a una premeditació del padrí. Qui ens diu que aquest Ramon repetit no afectà la persona que el duia i li configurà el caràcter?

A les 11 del matí del dia 24 de desembre de 1916, diumenge, vigília de Nadal i en plena primera guerra mundial, moria, al carrer del Mar núm. 4, solter, Ramon Ramon. A la façana de la casa hi ha una placa que ho recorda⁽²⁾.

Podem explicar la seva vida amb les seves pròpies paraules⁽³⁾: «... Jo ho llegia tot, versos i prosa, amb preferència la prosa, i ben aviat vaig tenir els meus autors predilectes: l'Emili Vilanova, Pin i Soler i Narcís Oller, però per en Vilanova vaig arribar a tenir una veritable obsessió. Els seus

Ramon Ramon i Vidales (1854-1916).

xamosos quadres de costums i tipus populars ciutadans de la Barcelona vella em suggestionaven de tal manera que van fer néixer en mi un irresistible desig de dedicar-me a la literatura, conreant el gènere d'en Vilanova, seguint-li els passos, millor dit, imitant-lo. 'Que ell descriu costums ciutadans? –vaig dir-me– Doncs tu descriuràs costums de la vila'. I vaig llençar-me, dedicant-me a escriure quadrets de costums populars vilatans, els quals, només gràcies a la benvolença del bon amic Roca i Roca, apareixen a les planes de *La Esquella* firmats amb el seu-dònim de *Ramonet R...* I vingué el moment decisiu. El Vilanova convertí alguns dels seus quadres en inimitables i aplaudits sainets; i vaig quedar altra volta suggestionat. Jo també podia transformar els quadrets meus, quan l'assumpte s'hi prestés, en sainets..»

PRIMERS TREBALLS PUBLICATS

Malgrat la diferència d'edat que es portaven els dos germans, en furgar entre els periòdics on havien col·laborat topem amb una gran sorpresa: en Ramon veié en lletra impresa el fruit del seu cervell abans que en Jaume.

Al setmanari *La Pubilla*⁽⁴⁾, el 1867, hi ha un vers signat per *Ramonet*, que duu el títol de *Va de bola* i té aquest començament:

«Puix us dic que va de bola, / obriu doncs de bat a bat / les finestres i els balcons / perquè vagi carrer avall. / Era una nit més pelada / que la borsa s'un cessant / i ennuvolada com clepsa / d'un jove sentimental...». En Ramon Ramon tenia llavors onze anys. Es tracta d'un patent cas de precocitat, perquè els versos són de forma correcta i tenen ja el tarannà humorístic que tan bé conrearia l'autor.

A la primeria de l'any següent, a la mateixa revista⁽⁵⁾, hi ha un altre vers d'en *Ramonet*. No podem deixar de reproduir fragments d'aquesta fresca i bella peça que es diu *¡A Sant Vicenç!* i duu el subtítol de *Quadro de costums*:

Anem a disfrutar / avui de les mirades / de les nenes salades / que van a Sant Vicenç; / encara que no és festa / sortim a divertir-nos / i allà podrem unir-nos / amb nenes del Vendrell. / La música ens espera / per 'nar a ballar a la plaça... / D'allí els fadrins ens odien / i els fem passar grans penes / perquè els prenem les nenes / tan sols amb nostra veu. /

Anem-hi, doncs, de pressa, / ja que ells també s'alaben / que de conquistar saben / les nenes del Vendrell... / Tothom la vila deixa / a l'arribar migdia / per fer la romeria / que porta a Sant Vicenç... / ¿Què és aquella taula / que a mig camí se troba? // De provisions n'hi ha un cove / pel cap més baix almenys: / anís, llonguets, borregos, / rosquilles, carquinyolis, / garnatxa, vi, resolis... / -Veniu, minyons, beveu!... / -On 'neu, on 'neu, tan maques? / -On 'nem? A Sant Vicenç. / -Que us falta companyia? / -Ja anem acompanyades. / -Ai, nena, que m'agrades! / -T'agrado? Ca! Fa vent. / -Que ballarem, ingrata? / -I doncs? -Molt? -Força! -Mosca! / -Fins a l'entrada de fosca. / -M'estimes? -Fins al cel... / Aprop ja som del poble. / Amunt, sempre amunt... Calla! / -No sents? - Què és? -La gralla / amb cants que ens porta el vent...»

Aquí ja han aparegut moltes constants que l'autor no deixarà al llarg de la seva obra de gairebé mig segle: els balls, les «nenes», la plaça del poble, el menjar i el beure, el festeig, la música, les gralles...

A través dels pocs números de *La Pubilla* trobem molt sovint proves de la seva aguda i satírica visió de món. No podem eludir la reproducció íntegra del vers *El plor de la criada*⁽⁶⁾:

«-Criadeta, criadeta, / la més maca que va al Born, / per què plores, per què plores / d'aquest modo sens consol? / Que t'ha renyat la mestressa / perquè tens bruts els fogons, / o perquè no et lleves d'hora / o gastes massa carbó? / ¿Que se'n va de Barcelona / el cabo de gastadors / que en la 'Plaça de les Dides' / et jurà per sempre amor? / Que potser tens males noves / de casa teva? Tampoc? / Què motiva aquestes llàgrimes / que et cauen com a cigrons? / -Les cebes que estic pelant / tenen la culpa de tot.»

També trobem *Ramonet* a *La Barretina*⁽⁷⁾ amb el seu estil desenfadat. Ara es tracta d'un vers llarg, de títol i subtítol no pas curts: *El menjar és molt millor. - Reflexions d'un golós (Imitació de Bretón de los Herreros)*.

Després d'aquest vers, l'envoïta un espès silenci, fins que el tornem a trobar, molts anys després, en setmanaris satírics.

A més de Guimerà, foren amics dels germans Ramon tota la gent que tenia un nom al Vendrell: Pau Casals, Bonaventura Dini i Isidre Guixens, que van posar música a poesies d'un o altre germà; els com-

ponents de la junta de *La Lira Vendrellenca*; els capellans, notaris, advocats o metges locals; els polítics, entre els quals podem destacar Jaume Carner, l'ideòleg Andreu Nin —que de ben jove publicava articles als periòdics dels Ramon—, Josep Aixelà i Casellas, afincat a Cuba...

En Ramon Ramon deixà escrites dues anècdotes de Guimerà: *El celler del Ximet*⁽⁸⁾ i *L'Àngel Guimerà, emparedat*⁽⁹⁾, i també *En Pau Casals, anarquista*⁽¹⁰⁾.

LA POESIA DE RAMON RAMON

En Ramon fou, evidentment, millor versificador que el seu germà Jaume. Les paraules que tria, el ritme, la rima i sobretot el fons, són absolutament espontanis i trasllueixen sovint una sensació de frescor i de vivacitat que plau al lector. Li esqueien i li sortien ben reeixits els versos de caire burlesc i satíric. En canvi, perdia qualitat quan decidia escriure poesia seriosa.

Igual que el seu germà, tocà la tecla amorosa i patriòtica. Aquesta darrera variant, que conreà escassament, produí, per exemple, el fruit titulat *Lo darrer crit del soldat*⁽¹¹⁾:

«Frenètic, consirós, entra en la lluyta, / lo Mauser empunyant, / y al crit ubriagador de '¡Visca Espanya!' / que'l va reaccionant... / I quan xiulanta bala ha anat certera / a travessar son pit, / llavors, al caure, exclama: -¡Mare meva! / dant esgarriós crit.»⁽¹²⁾

Un model de poesia amorosa és precisament la que es diu *Amorosa*, que, musicada pel mestre Dini, és cantada a l'acte primer del drama *Ferro fred*, estrenat al cap de setze anys. Comença: «Com s'estima l'abella / del gai roser / les més boniques roses / que en treu la mel...»⁽¹³⁾

Però la poesia de Ramon assoleix el seu punt més alt en la versió humorística. Aquí es desembarassa de l'encotillat a què l'amor i la pàtria semblen ajustar-lo, i enceta un prodigiós castell de focs. Al seu amic Joaquim Bassa li dedicà el vers *¡A tretze la peça!* que, pel carnaval de 1893, fou premiat al Casino Terrassenc. És una poesia de considerable llargada, que té aquest sonor inici:

«Carteres, boquilles, gemelos, petaques, / elàstics de goma, pebrots i tomàquets, / teixits terrassencs, / mongetes bullides, torrons de

Xixona, / la canya de sucre, la clàssica mona, / melons primerencs, /
cadires de Viena, cervesa alemanya, / sabates de cuir, plats de
porcellana, / bastons amb stock, / castanyes torrades, bous amb glosso-
peda, / terra d'escudelles, obres d'en Pereda / i el gos de Sant Roc...»⁽¹⁴⁾

Sabia treballar bé el vers, i moltes vegades cercava i trobava rimes
difícils. Copiem dos sonets:

A una nena d'ulls grossos

El teu mirar, nineta, és un llampec
com els de les tempestes cargolat,
capaç de deixar el cor esmicolat
del pobre que amb tu es posi frec a frec.

Per xó no estranyis, doncs, que quan m'assec
al teu costat, em trobis alelat,
puix si ans de seure estic com un gelat,
al poc rato ja estic amb gran rosec.

I aquest rosec, en veritat te dic
—i creu que no és pas gens exagerat—
em dóna certa angúnia i tal fatic

que fins ara mateix que això t'escric
sento el cor que em trontolla adelerat,
com si fos d'un rellotge lo cric-crac.⁽¹⁵⁾

A un gall dindi

Per últim ha arribat, ¡Oh pobre gall!
el jorn terrible en què lo teu rogoll
és ofegat dins ton vermell goll
pel ganivet que es calava com un cail.

Penjat a dalt del sostre cap-per-vall,
no sents ja del nen xic el fort soroll
que mou amb son timbal, com si estés foll,
a sota teu saltant alegre ball.

¡Qui t'ho havia de dir, quan, ufanós,
passejaves ton garbo majestuós
per entre la pollada en el corral

que un jorn nefast et tocaria el torn
d'ésser rostit dintre de roent forn,
per celebrar la diada de Nadal!⁽¹⁶⁾

Si bé alguns setmanaris on col·laborava tenien cert to anticlerical. Ramon mai no es ficava en aquestes qüestions. Potser el seu vers més atrevit en aquest aspecte és el titulat *Com moltes n'hi ha*, que comença d'aquest caire:

«¿És veritat, Marieta, / que fas el que m'han dit? / ¿Que vas tan a l'església / i et piques cops al pit? / ¿Que ets hica de Maria, / que els balls fàstic et fan, / i que els joves no et miren... / sinó de tant en tant?...» Més endavant fa: «¿Què hi diu en Marcelino, / el primer que a desdir / satisfeu sos desitjos / que li vas fer sentir? / ¿I el teu constant Pepito / que per tu era tot cor? / ¿I el Rafel del regalo? / ¿El del rellotge d'or! / ¿I el Fèlix, aquell jove / tan guapo i eixerit, / que el bon jan de ton pare / atrapà amb tu una nit?...» Després d'anomenar un grapat d'aimadors, li diu: «Vaja, no dubto, nena, / seguint tal tarannà, / que et veurem majordona / d'un jove capellà».⁽¹⁷⁾

IMITACIÓ DE FRA ANSELM

El 1897 fou publicat un llibret que es deia *Cent refranys estiragassats i comentats - Imitació de Fra Anselm*, que és l'única obra de l'autor apareguda amb la doble denominació de «Ramon Ramon (Ramonet R.)». Havia estat impresa al Vendrell, a la impremta familiar i, tal com confessa el propi autor, en l'opuscle imita el mallorquí Anselm Turmeda (1352-1425), franciscà apòstata que, entre altres obres, escriví el *Llibre del bons amonestaments* on, en forma de quartetes, criticava la moralitat del seu temps⁽¹⁸⁾.

Fent ús de la mateixa mètrica, el nostre Ramon comenta satíricament cent refranys. El comentari que en fa l'autor és realista i sobta pel contrast que ens presenta entre el dir i el fer, entre la teoria i la pràctica. Vegem-ne unes mostres:

«I. De les fruites i els amors,
els primers són els millors;
tret de quan causen dolors
i mal de ventre.

III. Diu que a la taula i al llit,
s'hi ha d'anar al primer crit.
Cert serà, qui això ha escrit,
dropo i golafre.

XXIII. Els costums i lo diner
fan a l'home cavaller.
El govern també ho sol fer
de reial ordre.

XXXIII. Fa el que vol del seu cada u.
Eix refrà és molt oportú;
però el govern et diu: ¡Ep, tu,
paga que és gata!

LXIII. Dona que parla llatí
no la vull jo per a mi;
en canvi pot ben servir
per majordona.

XCVIII. Qui mal fa, mal trobarà.
Hi ha qui en fa més que un mal gra
i tot camí troba pla
i fins prospera.»

CERTÀMENS LITERARIS

Com el seu germà Jaume, també Ramon fou premiat arreu del país en certàmens literaris, de poesia, prosa o teatre.

L'octubre de 1898, en concurs convocat per «La Palma», de Reus, guanyà tres premis: un per *En Pep Currillo*, peça de teatre; un altre pel vers *La desenfeinada*, que més endavant ampliaria i convertiria en un divertit sainet, i *En vigílies del casori*, monòleg en vers.⁽¹⁹⁾

El 1895, aconseguí un accèssit en un certamen organitzat per l'entitat La Ceba, de títol ben significatiu. El vers dit *Sol·licitud* és de

considerable llargada i s'hi fa una graciosa barreja de castellà i català. En transcrivim dos fragments, el del començament i el del final:

«Diego Sánchez Caminado, / del echèrcit licenciado, / 40 años de edad, / suplente de vichilante, / de esta ciutat habitante / y en cuartas nupcias casat, / a Usía atentamente / expone molt cortesmente / y con humildad filial / tenga presente al firmante / cuado aiga una vacante / de guardia municipal...

Un dato que tindrà en cuenta: / si la ocasión se presenta, / Jo sé hacer transformacions, / cambiant de fisonomia / a propòsit para el día / que se facin elecciones. / Que por muchos años viva, /demanándole que active / mi nombrament, que es mi afán, / y'l desig verá colmado / Diego Sánchez Caminado, / suplente de vitchilant».⁽²⁰⁾

LA SOLTERIA DE RAMON

Ramon Ramon fou un devorador de lletra impresa. Un dels seus primers versos és una paròdia –i ell no se n'amaga– de Bretón de los Herreros. Més endavant, el trobem imitant Anselm Turmeda. Els seus primers assaigs en el teatre són una clara còpia de les gatades d'en Pitarra. I quan els seus sainets són estrenats i aplaudits, no deixarà mai d'admetre el mestratge d'Emili Vilanova.

Una cosa i altra fan que Ramon alterni amb autors i actors, que sovintegin els viatges a Barcelona, que estableixi forts llaços d'amistat amb més d'un escriptor i que s'ocupi d'una colla d'activitats aparentment diverses, però totes unides per un tret comú: poeta i prosista, actiu membre de La Lira, ferm suport d'ideals catalanistes, amant dels cors d'en Clavé, implacable jutge en qüestions de política local, periodista, impressor, saineter...

Un dels periodistes més admirats per Ramon era Josep Asmarats que, amb el cognom invertit de Staramsa, signava un munt de col·laboracions en tota mena de revistes i era un valuós creador de xarades. Molts escriptors n'inventaven, i el nostre Ramon no en fou excepció. Un seguit de xarades signades per *Ramonet R.* van sortir als setmanaris del Vendrell i de Barcelona. En reproduïm una, la solució de la qual és Vi-la-no-va:

«*A Total*- Per més que ciutat et nombrin / seràs sempre *U-dos*, Total,
/ i per anys i panys que passin / *tres quatre* sempre seràs. / La indústria
que dins tu tanques / *tercera-quarta* atrassant, / al contrari, sempre aug-
menta, / progressant amb segur pas. / Per xò qui et coneix exclama /
entusiasmada en alt grau: / -*¡U-quatre dos un-segona*, / més bella del
Principat!...»⁽²¹⁾

Quan en Ramon anava ja pels quaranta anys era encara solter i no semblava tenir ganes de canviar d'estat. El seu amic Asmarats, que també era solter, li preguntà en vers el perquè del seu celibat:

«*¿Per què no et cases?*

-*¿Per què no et cases*, vejam / tu que aquesta joventut / tan bé has
passat i has tingut / de promeses un eixam? / Tu que, segons explicaves,
/ el Tenorio pertot feies, / i així que una dona veies / desseguit... te la
miraves. / Tu que tens un bon perfil / i en ta cara seductora / hi ha un bigoti
que no fóra / pas bo per guàrdia civil. / Tu que d'humor un derrotxe /
escampes per tot arreu / i que sempre vas a peu / perquè no pots anar
en cotxe. / Tu que amb igual *sans façon* / conquistes els bons pamets /
que claves quatre bolets / al tipus més *xulapón*. / Tu, en fi, que dient la
veritat / no et falta res... del que tens, / i tens tots els elements / que pot
tenir un bon casat...»⁽²²⁾

Les ratlles que hem copiat retraten Ramon Ramon, i no només pel que en la seva fesomia i els seus fets era visible, sinó que ens revela el seu caràcter faceciós i presumit.

Aquesta pregunta fou ràpidament contestada amb un altre vers, del qual donem quatre trossos:

«*¿Per què no em caso?*

Contesta rodona i plana, / vaig a dar-te, ¡tafaner! / Si jo no em caso
és perquè... / ¡perquè no em dóna la gana!... / No em caso perquè avui
dia, / tant si són bones com rares, / les dones costen molt cares / i, noi,
avui ningú fia. / No em caso ni em vull casar, / que el matrimoni el veig
fosc; / m'agrada ser ocell de bosc / i no em vull engabiar. / No em caso
perquè he sabut / que diuen que un bon casat / sol donar la llibertat / a
canvi d'esclavitud... / ... / No em caso per viure sol; / no em caso perquè
em va bé / l'estat honest de solter, / i per por de fer un bunyol: / ... / *¿Casar-*

me?... ¡Ca, fill, que és cas! / Si algú em parla de casori, / li contesto amb gran desori: / *Vade retro, Satanàs!* / ...»⁽²³⁾

EL SAINETER

De ben petit, Ramon fou molt aficionat al teatre. A més de no deixar-se perdre cap estrena dels actors que admirava, actuava en companyies d'aficionats. Ell mateix ens diu que, abans d'anar a la «notaria muntanyenca»⁽²⁴⁾, durant la seva estada a Barcelona tenia una especial predilecció per Iscle Soler:

«La meua admiració pel gran actor... no va néixer pas a l'ensem que la meua aparició com autor, no; data de més enllà, de quan el teatre pitarrasc havia assolit tot el seu apogeu.. Tant va arribar a obsessionar-me que, donat jo més endavant a representar comèdies en companyies d'aficionats, malgrat la meua juvenesa no em tiraven pas els papers de galant jove; la meua especialitat eren els *tipus d'en Soler*, com anomenàvem els creats per ell...»⁽²⁵⁾

Cronològicament, la primera peça de què tenim notícia és *Un pis per llogar*, en un acte, estrenada a Tarragona el 1878, quan l'autor tenia 21 anys.⁽²⁶⁾

Però l'inici de la seva anomenada li vingué sobtadament amb *A cal notari o Uns capítols matrimonials*, de fet quan pujà a l'escenari del Romea, de Barcelona, la nit del 16 d'octubre de 1899, i tingué un èxit extraordinari, car l'obra aconseguí més d'un centenar de representacions consecutives i restà ja com de repertori.

Lo derramament de la sanch blava o Lo comte Grabat de Roca-llisa fou l'estrena següent. La trobem el desembre de 1899, també al Romea, i és considerada una gatada, gènere grotesc que havia iniciat Pitarras feia uns quants anys. La crítica es limità a fer-ne una breu i forçada referència, on la frase més laudatòria era que «l'autor n'ha tret molt bon partit». Era basada en una astracanada del propi Ramon titulada *Cavalleresca*, publicada gairebé deu anys abans.⁽²⁷⁾

Ahont menos se pensa... comedieta en un acte i en prosa, estrenada al Romea el 5 d'octubre del 1900. L'obreta, entretinguda i de poques pretensions, amb cinc únics personatges, fou considerada fluixa. Des-

EN PAU DE LA GRALLA

LA FESTA MAJOR DE LA VILA

Saynete en un acte y en prosa

de costums populars tarraconinas

ORIGINAL DE

R. RAMON Y VIDALES

Estrenat ab gran èxit

en lo Teatre de Novetats de Barcelona

la nit del 16 de Novembre de 1900

VENDRELL

IMPREMTA RAMON GERMANS, Teatro, 18

1900.

Portada del sainet "En Pau de la Gralla" o "La festa major de la vila" estrenat al Novetats el 16 de novembre de 1900.

prés del gran èxit de *A cal notari*, tothom esperava alguna cosa millor. Algun comentarista féu evident que aquestes dues obres havien nascut alguns anys abans que l'altra.

En Pau de la Gralla o La festa major de la vida fou el títol següent. Aquesta obra, estrenada al Novetats, de Barcelona, el 16 de novembre del 1900, al cap d'un mes de l'anterior, rehabilità plenament el seu autor.

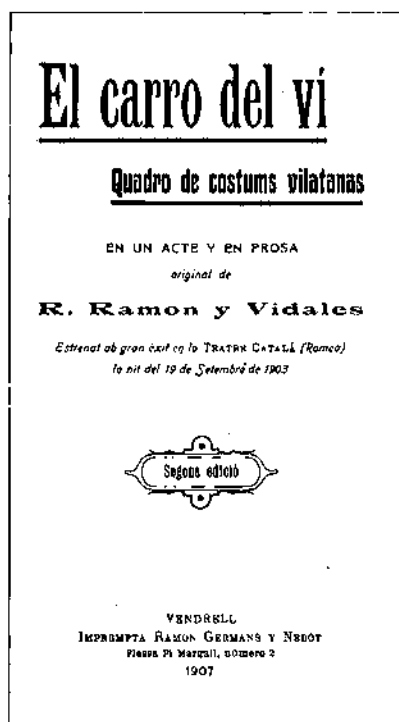
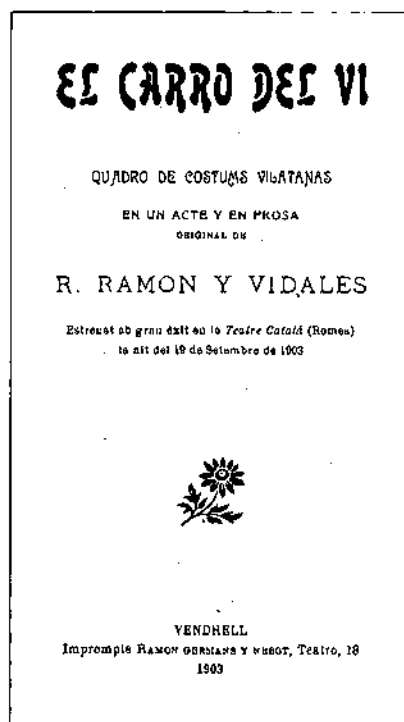
Lluita de cacichs o La elecció de regidors va ser estrenada el 21 de setembre de 1901, al Romea. Qualificada pel propi autor de «sainet de mals costums», l'obra posa de relleu tot un feix d'immoralitats comeses en un poble amb motiu d'uns eleccions renyides.

La nit dels innocents o Los municipals burlats s'estrenà als tres mesos de l'anterior, al Romea, el 28 de desembre de 1901, en una funció festiva, ja tradicional, del dia dels Innocents. L'acció transcorre a Barcelona. L'autor hi barreja una antiga narració, *Un homicidi*⁽²⁸⁾, i el tema d'una llarga i complicada xarada.⁽²⁹⁾

L'agència d'en Pep Currillo, sainet en un acte, s'estrenà al Romea el 28 de novembre de 1902. La crítica no es mostrà gaire afalagadora. Ramon era, ja per sempre més, l'autor de *A cal notari*, i era molt difícil superar aquella obra i fins i tot d'igualar-la.

La dèria del sastre Fullaraca es reestrena al Romea, i també pels Innocents, aquesta vegada de l'any 1902. A en Fullaraca, el trobem ja l'any 1887⁽³⁰⁾, en un article titulat *Lo benefici d'en Fullaraca*. Però l'estrena de la peça s'havia fet al Vendrell, amb el títol de *La dèria d'en Fullaraca o La comèdia d'aficionats*, al Casino Circo, pel març de 1902.⁽³¹⁾

El carro del vitrenca el rumb fluix i discret que havia pres el teatre de Ramon Ramon des d'*En Pau Gralla*. Aquest «quadro de costums vilatans» s'estrenà la nit del 19 de setembre de 1903, al Romea, i obtingué un èxit ressonant. L'autor, «que tenia el costum de retirar-se tard a les nits, i de retirar-se sempre sol, menys quan s'esqueia de fer-ho amb algun amic noctàmbul que anava pel mateix indret, camí de casa»⁽³²⁾, coneixia tots els racons del Vendrell. El tema dels borratxos l'havia preocupat d'antic, i els seus acusats dots d'observador li permeten, en aquest sainet, de retratar amb mà mestra una grapat de personatges que semblen trets de la taverna.

Portades de la primera i segona edició del drama "El carro del vi" estrenat el 19 de setembre de 1903, al teatre Romea, amb notable èxit de crítica.

Lo forn d'en Pere Pastera, «sainet de costums vilatans, en un acte i en prosa», l'acció del qual discorre «en una vila del Penedès», fou estrenat al Romea, el 5 d'abril de 1904. L'argument és intrascendent. Com sempre, la crítica comenta «la frescor d'un realisme popular molt personal» i «el devessall d'acudits espontanis i naturals que esmalten l'obra».

A la segona catxamona apareix anunciada al Romea el setembre de 1904⁽³³⁾. No n'hem trobat l'estrena ni n'hem llegit cap comentari.

Lo coro dels benplantats o Aquí ha caigut la grossa és un fluix «sainet de costums vilatans en un acte», estrenat al Romea el 28 d'octubre de 1898. Obtingué una crítica benigna.

La desenteïnada, «comèdia vilatana en un acte», fou estrenada al Romea el 23 de setembre de 1905. Té un lleuger vernís de vodevil, i l'autor treu força suc dels personatges, aconseguint una peça agradable i entretinguda. «La concurrència aplaudí ab justícia als artistes i a l'autor»⁽³⁴⁾.

L'impenitent, «drama vilatà en 3 actes», fou estrenat al Romea el 4 de maig de 1906. Aquesta obra –i *Ferro fred*, i en certa manera *Els captaires* i *El carro desfet*– trenca la línia de l'autor, tant per la temàtica –un drama de cap a peus, amb uns personatges patètics i un final esfereïdor– com per la seva durada. El paper del protagonista anava que ni fet a mida per als actors especialitzats en les morts en escena.

Sant Ramon Nonat o Medicina salvadora fou estrenada al Romea el 30 de novembre de 1906. Entretinguda i de poques pretensions, aconseguí una crítica discreta i de circumstàncies. En la idea i en altres aspectes de l'obra, hi intervingué el vendrellenc Manuel Romeu i Guimerà.⁽³⁵⁾

Dilluns de sabater és l'adaptació d'una narració que l'autor publicà el 1887⁽³⁶⁾ amb el mateix títol. S'estrenà al Romea el 21 de setembre de 1907. L'escena transcorre en la «rebotiga obrador d'una sabateria vilatana».

El restaurant de la platja és representat al Romea per la diada dels Innocents de 1908. Diríem que l'acció passa a Coma-ruga, platja del Vendrell, encara que l'autor indiqui que té lloc «en un restaurant d'una platja democràtica, a la qual concorren els veïns de les viles i pobles de la comarca».

Amb *Ferro fred*, Ramon prova el drama per segona vegada. Ara ho fa en dos actes i retorna implícitament a la seva vila. L'escenari del primer acte d'aquest «drama de costums populars vendrellencs» ens recorda el d'*En Pau de la Gralla*, del 1900. S'estrenà al Novetats el 16 de gener de 1909.

El curandero nou és un sainet en un acte, intranscendent, estrenat al Teatre Principal, de Barcelona, el 14 d'octubre de 1910. L'acció transcorre «en un dels ravals de Barcelona». La crítica va ser fluixa.

El carro desfet, que l'autor qualifica d'epíleg d'*El carro del vi*, fou estrenat al Vendrell, al Casino Circo, la nit del 15 de novembre de 1914, onze anys després de la primera part.

Els captaires fou estrenat el març de 1916 –pocs mesos abans de la mort de l'autor– al Casino Circo del Vendrell. Aquest «drama en tres actes» obtingué un gran èxit a la vila.⁽³⁷⁾

SAINETER, DRAMATURG I NOVEL·LISTA

Incloem en aquest capítol notícies i comentaris de les obres de Ramon Ramon que, al nostre parer, sobresurten de les altres, sobretot de la llarga llista de sainets que abans hem anotat.

A cal notari o Uns capítols matrimonials desfets. Aquest sainet és una mena d'adaptació al teatre del llarg vers *Capítols matrimonials*, pel qual el seu germà Jaume fou premiat a Valls el 1881 i del qual Ramon havia fet una redacció en prosa el 1887⁽³⁸⁾. Aquesta peça, un cop escrita, fou tramesa a Barcelona, a l'Àngel Guimerà, que aleshores ja era tot un personatge. Demanava la seva opinió. Aquest queda complagut de la graciosa creació de Ramon i va fer arribar el manuscrit a l'empresa del Romea, que es mostrà contrària a l'estrena, perquè els semblava exagerada la trentena llarga d'actors que hi intervenien. Iscle Soler, en llegir el llibret exclamà: «Això és un èxit!», i la seva opinió decantà la balança⁽³⁹⁾. A la primera edició del sainet (Vendrell, impremta Ramon Germans, 1899), consta aquesta enginyosa dedicatòria, que al·ludeix a l'esmentada anècdota: «A l'Exm. autor dramàtic en Àngel Guimerà. Vostè, benivolgut amic, sigui el 'padri' d'aquesta 'capítols'. Just és, doncs, que el nom de vostè constitueixi el més preuat 'dot' que avalori els mèrits dels mateixos. Son admirador i amic, Ramon Ramon». L'acció de *A cal notari* passa «en un poble de la província de Tarragona», en la «sala despatx» d'una notaria. L'argument tracta de la redacció d'uns pactes matrimonials entre les famílies dels nuvis, on es deixen ben lligats els interessos familiars; en aquest cas, davant l'aferrament d'una banda i de l'altra, els futurs marit i muller anuncien a tot i abandonen la sala. La crítica fou plenament favorable⁽⁴⁰⁾. Sembla que els anys 1902 o 1903 fou representada a Madrid en versió castellana.

En Pau de la Gralla o La festa major de la vila havia estat escrita com a narració, sis anys abans⁽⁴¹⁾. El dia de l'estrena feia pocs mesos que havia mort en Jaume, i quan el sainet és imprès a Ramon Germans, hi surt aquesta dedicatòria: «A la bona memòria del meu germà Jaume Ramon, a qui en vida havia promès dedicar aquesta obreta». L'eximi Enric Borràs en fou el director artístic, i el seu germà Jaume Borràs feia

el paper d'en Pau de la Gralla. Aquest sainet en el qual intervé molta comparsa, entra al públic per tots els sentits. Els vilatans passen i repassen l'escenari anant i venint de missa —portant mantellines i cadires—, acudint a veure el ball de diables —s'acosta el so del timbal, i després s'allunya—, anant a veure els castellers... La música sempre és present i l'espetec de la pólvora omple els aires... La crítica fou summament elogiosa.⁽⁴²⁾

El carro del vi. Fou estrenada per la companyia d'Ermengol Goula. El nom de l'obra ve donat per una colla d'amics «que traginen molt de vi a dintre». L'autor mostra amplis coneixements del peculiar llenguatge dels jugadors de cartes i de tot el que fa referència al vi. La casa pairal de Guimerà i el seu vi són esmentats en l'obra⁽⁴³⁾. La crítica fou absolutament favorable. Com que, a més, com que els personatges eren que ni fets a mida per al lluïment dels intèrprets, *El carro del vi* passà a ser de repertori i molts conjunts d'aficionats l'escamparen arreu del país. Sembla que el 1904 fou representada a Madrid en versió castellana.

El carro desfet. L'acció s'esdevé a la mateixa taverna de l'obra anterior. Els onze anys transcorreguts entre les dues estrenes han passat també pels personatges. No hi ha argument, i tot el sainet és una espera del desenllaç, que s'endeuina. Acaba en una mena de quadre plàstic.

Impenitent. Aquest drama, que al·ludeix a «qui no es penedeix dels seus pecats», fou estrenat sota la direcció artística de Jaume Borràs, que interpretava també el paper del protagonista. L'autor fa dir als seus personatges tot un seguit de raonaments que havia exposat ja set anys abans⁽⁴⁴⁾ en l'article *Borratxos d'ara*. El protagonista, borratxo impenitent, mor en escena al final de l'obra: «... vol parlar, però no li surt més que un embarbussament de paraules incomprensibles, com anunci de congestió; després pronuncia un 'Ah!' esgarriat, quedant amb la boca torta i desmesuradament oberta, i cau desplomat, mort».

Ferro fred. El vidu Lau no vol saber res de la seva filla Marieta —que sovint és anomenada com l'esca del pecat—, que retorna de Barcelona, malalta. Diu un dels personatges: «Aquest Lau és fos en acer; no l'he pogut commoure, tenint que picar en ferro fred». El llibret de l'obra conté unes interessants «notes i aclaracions» que fan referència al costums populars. No cal dir que el paper de Lau és un dels que complauen a qualsevol actor de caràcter, i que l'obra fou molt representada arreu.

Vaca de llet. És l'única novel·la de Ramon Ramon. Fou publicada el 1909, però el títol venia de lluny, car el 1886⁽⁴⁵⁾, en una narració breu titulada *Mortificació*, llegim aquest sorprenent començament: «La Mariàngela, una majordona fresca i grossa com una vaca de llet...». És d'extensió regular —un centenar llarg de pàgines— i és estructurada en nou capítols i de forma lineal. Al llarg de l'argument, no trobem ni rastre de l'humor espontani del seu autor ni el nus de l'obra permet de somriure al lector. Encara que el diàleg no hi escassegi, pesa molt més el caire narratiu. S'ha dit i escrit que aquesta novel·la conté la millor prosa de Ramon Ramon, i hom⁽⁴⁶⁾ ha assenyalat la pulcra i virolada descripció que fa de la Festa Major de la vila. Al nostre parer, sense restar mèrits a les valuoses descripcions que esmalten l'obra —la festa major, la vella casa pairal, els horts de fora vila, etc.—, el més colpidor és la figura de Manuela, la protagonista, la «vaca de llet». Quan tanquem el llibre ens adonem que la dida Manuela és un d'aquells personatges d'una peça, però que no l'hem coneguda gens, perquè ha passat davant dels nostres ulls com seguint un camí predestinat que ella mateixa no pot eludir ni variar.

Hem pensat sovint en el camí literari de Ramon Ramon, que de versaire i prosista satíric, passant per fàcil saineter, escometé drames d'empena i brodà una bona novel·la.

Després dels seus primers treballs, publicats els anys 1867 i 1868 —quan tot just tenia onze anys—, romangué en la foscor fins al 1886. Quan entrà en el món del teatre gastà molta pólvora en salves amb un grapat de sainets poc transcendents. Ell, que només escriví un sainet famós, *A cal notari*—perquè *El carro del vi* i *El carro desfets* són més aviat drames—, ha passat a la posteritat com a «saineter».

LA POLÍTICA

Igualment com el seu germà Jaume, Ramon era liberal i progressista. Prengué part en disputes municipals i, en temps d'eleccions, ell i el periòdic «de casa» defensaven aferrissadament el candidat que creien més adient als seus interessos. A les eleccions de 1893 guanyaren al districte del Vendrell els fusionistes, seguits dels conservadors i dels republicans. A les de 1896, es produeixen aldarulls a la vila, amb trencament d'urnes⁽⁴⁷⁾. Sobre aquest enrenou, Ramon escriví un verset, *L'arribada d'una acta*⁽⁴⁸⁾, que acaba així: «... quan un uixer a la porta / apareix i diu cridant: / -Acaba de rebre's l'acta / del Vendrell que en Tort⁽⁴⁹⁾

RAMON RAMON I VIDALES

VACA DE LLET

NOVEL·LA

BARCELONA

BIBLIOTECA POPULAR DE «L'AVENÇ»

1909

Portada de l'obra «Vaca de llet», única novel·la de Ramon Ramon publicada el 1909 dins la col·lecció «Biblioteca Popular de 'L'Avenç'».

ha enviat. / No asustarse; estan rentant-la / amb àcid fènic i calç». Per les eleccions d'abril de 1907, *El Baix Penedès*, que dirigia Ramon, tenia un clar candidat, Jaume Carner i Romeu, que aconseguí sortir diputat pel districte. Les de maig de 1910 foren molt renyides. *El Baix Penedès* anava intercalant amb lletres grosses una sèrie de rodolins d'aquest estil: «Qui vota a un desconegut / s'acredita de llanut», «Per votar a n'en Carner / no es promet ni es don diner». Foren anul·lades i es van repetir, el mes de setembre, i guanyà en Carner. També obtingué la majoria 1914. *El Baix Penedès*, ja tenia bastants batusses amb *El Vendrellense* de la segona època, es mostrava satisfet. Però l'abril 1916 Carner aconseguí 3.804 vots, en contra dels 4.671 del marquès de Vilanova i la Geltrú, Samà. Llavors el setmanari publica un article, *La victòria del diner*, on vol justificar la derrota del seu candidat: Aquestes eleccions foren les darreres que visqués Ramon. Morí aquell mateix any.

LO VENDRELLENCH I EL BAIX PENEDEÈS

Lo Vendrellench seguí l'any i la numeració de *El Vendrellense*. Eren igual la mida, la impremta, la redacció i l'administració. Al primer número (26 de juliol de 1900), feia cinc dies que Jaume havia mort, i Ramon n'era el director. Sota el títol «Nostra reforma», la Redacció s'explicava⁽⁵⁰⁾: «... Ens hem despullat de la vestimenta castellana que, la veritat sigui dita, ens venia bastant baldera, per vestir el més elegant i escaient trajo de casa nostra, tallat a la moda catalana...». El cosí germà dels Ramon i Vidales, Joan Ramon i Soler, bon escriptor i poeta d'enlairada inspiració, era un dels puntals del setmanari; ell redactà la nota necrològica de Jaume⁽⁵¹⁾, i el seguí al cap de dos mesos, el dia 1 d'octubre. El 26 de juny de 1904, al núm. 613, La Redacció del periòdic anuncia la seva pròpia mort: «Amb el número d'avui... Lo Vendrellench es despedeix dels seus subscriptors... Aquesta decisió feia ja temps que la teníem, però no ens determinàvem a portar-la a cap per respecte a la memòria del fundador de la publicació, nostre inoblidable conseller i cronista de la vila Jaume Ramon. Faltant-nos ell, faltant-nos també en Joaquim Bassa, meritíssim escriptor agrícola, i faltant-nos també en Joan Ramon i Soler, expert col·laborador, els tres difunts per nostra dissort... ens faltarien les forces suficients per a continuar la publicació del nostre setmanari...».

El Baix Penedès veié la llum el 31 de març de 1906. És imprès a la impremta Ramon Germans i Nebot, del carrer del teatre núm. 18, del Vendrell. Sota l'apígraf «Presentació», se'ns explica: «... En política, com

Any 1.

Vendrell 31 Mars de 1906.

Núm. 1.

El Baix Penedès

Setmanari autonomista

SURT ELS DISSABTES

Preus de subscripció		REDACCIÓ Y ADMINISTRACIÓ	Dobles, reclams y remittits, é preus convencionals
VENDRELL, trimestre.	1 ^a Plus		
FORA, id.	1-25 s	Carrer del Teatre, núm. 18	No s'admeten escrits sense firma
EXTRANGER, id.	2 *		
Número corrent, 10 cèlules Atrassat, 20 ul		NO S TORNA ELS ORIGINALS	

Capçalera del número 1 del periòdic local "El Baix Penedès" imprès a la impremta Ramon Germans i Nebot.

demòcrates i autonomistes, procurarem interpretar amb dignitat i altesa de mires el fons sentimental de llibertat que glateix de tants anys en aquesta comarca nostra, tan catalana com autonomista i democràtica...». N'era el director Ramon Ramon, i ho fou fins poc abans de la seva mort. Signava amb el pseudònim *Rodamon* o simplement amb una *R* quan donava notícies locals, com ara quan escrivia sobre els concerts de La Lira, estrenes teatrals, qüestions municipals... També trobem, entre altres, col·laboracions de Jaume Carner, Rovira i Virgili, Andreu Nin, Azorín⁽⁵²⁾, Roca i Roca, Lluís Via, Pere Aldavert, Àngel Guimerà...

Als inicis de l'epidèmia de còlera de 1911, fa com sol fer la premsa davant casos semblants i sota el títol «Res de còlera»⁽⁵³⁾ parla d'un cas de «malaltia sospitosa», i acaba: «¡Fora aprensions, fora alarmes!». Més endavant no té altre remei que acceptar la veritat, i quan l'epidèmia és vençuda publica a tota primera plana⁽⁵⁴⁾ el ban de l'alcalde comunicant l'acabament de la malaltia. El maig de 1916⁽⁵⁵⁾ el periòdic passa a ser propietat i portaveu del Centre Republicà Autonomista. En Ramon deixa la direcció i ocupa el càrrec en Joan Ferret i Navarro. El vell *Ramonet* es retirà, amb la mà dreta tremolosa que amb prou feines li permetia d'escriure. El 1918, mort ja el saineter, el periòdic retorna a la família Ramon: plega Ferret, i Josep Ramon i Blanch passa a director. Aquest setmanari va refusar sempre d'avantposar l'article al nom de la vila, i s'hi negà aferissadament quan aquesta denominació, *e/Vendrell*, s'establí oficialment amb la República⁽⁵⁶⁾. El setmanari no sobrevisqué a la guerra 1936-39.

LA IMPREMTA FAMILIAR

El *Diccionario Biográfico de Artistas de Cataluña*⁽⁵⁷⁾ fa constar: «*Ramon Hermanos*.- Maestros impresores del siglo XIX-XX. En 1910 tenían establecida su imprenta en la plaza de Pi y Margall, del Vendrell. Fueron los impresores más destacados de su comarca».

Josep Aixelà⁽⁵⁸⁾ ens explica que «... en Jaume portà al Vendrell la impremta i *El Vendrellense*. En Joan (Ramon i Vidales) va publicar-hi el primer llibre fet al Vendrell, l'any 1888, *Quadros del natural*...».

S'hi imprimí *El Demócrata* des del núm. 24 (28 de febrer de 1892). En aquest número trobem, a més, un anunci que diu: «Imprenta y Centro de Suscripciones. Ramon Hermanos, 18, Teatro, 18, Vendrell». Aquest mateix any imprimeixen *Roda el món... i torna al Born*, peça de teatre en un acte i en vers, de Jaume Ramon; els titulars vénen ara en català: «Ramon Germans». Amb el mateix peu d'impremta trobem feta la monografia *L'arc de Berà*, el 1894; *Antigues confraries...*, el 1896, ambdues de Jaume Ramon, i *Cent refranys estiragassats...*, de Ramon Ramon, el 1897.

Per aquells anys, la impremta feia de tot. Vegem un anunci⁽⁵⁹⁾: «Imprenta / Centro de suscripciones / de / Ramon Hermanos / Talonarios, Facturas, Tarjetas de visita. / Memorándums, Esquelas mortuorias. / Basalamanos. Papel y sobres timbrados. / Circulares. Proyectos de todas clases, etc. / Periódicos de Modas / La Moda Elegante - La Ultima Moda / El Salón de la Moda / Le moniteur de la Mode (de París) / «El Eco de la Moda», a 15 céntimos el número. / Se suscribe en la imprenta de este periódico. / También se suscribe a / Las Ilustraciones Española y Americana y La Artística / Calle del Teatro, nº 18 - Vendrell.»

L'any 1902 canvia el nom i passa a dir-se «Imprempta (sic) Ramon Germans i Nebot», amb el mateix domicili del carrer del Teatre. S'inicia la llarga etapa d'*El Baix Penedès*. El domicili, però, canvia el març de 1907, en traslladar-se la impremta a la plaça de Pi i Margall, núm. 2, cantonada al carrer de les Garrofes⁽⁶⁰⁾. Aquí la trobem encara l'any 1910. Més endavant, s'establí a la Rambla (dita llavors «Passeig del 4 de Març»), núm. 6.

Des de la seva creació i fins a la mort dels seus fundadors, la impremta Ramon «era més que una impremta»⁽⁶¹⁾. Llavors, com ara,

disposar d'un mitjà de comunicació era com tenir la vareta màgica per influir en opinions i voluntats, per defensar les idees pròpies i combatre les que no convenien, per enlairar persones o per enfonsar-les, per exagerar nimieses si així s'escau, per empètitir fets rellevants si aquests no plauen, per amagar l'ou al clatell...

Gràcies a la seva impremta, tant en Jaume com en Ramon donaven a la llum bona part de la seva producció literària, ja en forma de llibres ja en forma d'articles.

Si era per a ells un suport bàsic, per a la vila del Vendrell, a més d'una aurèola, era una finestra que s'obria als corrents culturals de l'època i un eco que ressonava per la comarca i encara més enllà.

Jaume Ramon i Vidales ha passat a la història de les lletres catalanes com un Pigmalió que creà una Galatea (Àngel Guimerà) que aviat se li escapà de les mans. Ramon Ramon passà a la història com un personatge pintoresc i faceliós, sainer a estones. La variadíssima obra dels dos germans roman escampada per antigues revistes i desconeguts periòdics, i alguns treballs foren publicats en llibres ja exhaurits.

AÑO I.

VENDRELL 20 SEPTIEMBRE DE 1891.

NÚM. 1.

EL DEMOCRATA

SEMANARIO REPUBLICANO DE AVISOS, NOTICIAS Y LITERATURA

SALDRA TODOS LOS DOMINGOS

REDACCION Y ADMINISTRACION
CALLE BARCELONA, 1. 1891

PRECIOS DE SUSCRIPCION
En Vendrell. 1891. 1/2 peseta
Fuera. 1/2 peseta
En el extranjero. 1/2 peseta
A la venta en la imprenta de los señores Ramon.

Capçalera del periòdic vendrellenc "El Demócrata" que des del número 24 (28 de febrer de 1892) va ésser imprès a la impremta dels germans Ramon.

A la mort de Ramon Ramon, Jaume Carner dirigí una epístola a Josep Ramon, on deia: «Fou en Ramon una de les millors i més característiques encarnacions de l'ànima vendrellenca. Tot era en ell vendrellenc: l'aire, la parla, el caràcter, els hàbits, tot... Tots aquests petits quadrets que són els seus sainets, plens de naturalitat i de gràcia, són trossets de nostra vida vendrellenca: costums, tipus, passions, acudits, tot és de casa... Si en Ramon hagués freqüentat la vida ciutadana i exercitat les seves qualitats d'observador i d'artista en una gran urbs, hauria resultat un comediògraf de gran volada...»

Avui, al Penedès, al Vendrell, tota la ingent producció literària –tret de *Vendrell històric*, reeditada no fa molts anys– dels germans Ramon i Vidales és gairebé desconeguda. És cert que el pas del temps ha restat importància a moltes coses...

Quina llàstima!

NOTES

- (1) Vegi's l'estudi de Manuel Bofarull «Jaume Ramon i Vidales, un historiador del Penedès», *Miscel·lània Penedesenca*, 1987, on figura l'ascendència familiar i altres dades comunes als dos germans.
- (2) Diu la làpida: «Casa donde nació y murió el popular sainetero R. Ramon y Vidales, 1857-1916». Sembla que la que s'hi col·locà el 1928, en retre-li homenatge, deia: «Llar on nasqué i morí el popular saineter R. Ramon i Vidales, 1857-1916».
- (3) *Lectura Popular. Biblioteca d'autors catalans*, vol. II, s/d, Estampa La Renaixensa.
- (4) *La Pubilla*, núm. 27 (8/12/1867). Aquest periòdic fou fundat el juny de 1867, i publicà al darrer número el 18/10/1868.
- (5) *La Pubilla*, núm 32 (12/1/1868).
- (6) *La Pubilla*, núm 37 (16/2/1868).
- (7) *La Barretina*, núm. 36 (29/8/1968).
- (8) *El Baix Penedès*, núm. 171 (3/7/1909) i *La Esquella de la Torratxa*, núm. 1586 (21/5/1909).
- (9) *El Baix Penedès*, núm. 278 (29/7/1911).
- (10) *Lo Vendrellench*, núm. 473 (20/10/1901).
- (11) *La Campana de Gràcia*, núm. 1438 (7/12/1896) i *El Vendrellense*, núm. 221 (20/12/1896).

- (12) Aquest vers, signat *Ramonet R.*, fou publicat en un número extra que *La Campana de Gràcia* dedicà a benefici dels soldats ferits i malalts procedents de les guerres de Cuba i Filipines.
- (13) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 731 (13/1/1893), *El Baix Penedès* (24/4/1919 i 30/6/1928).
- (14) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 748 (12/5/1893).
- (15) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 751 (2/6/1893); *El Baix Penedès* (12/10/1907).
- (16) *El Vendrellense*, núm. 65 (24/12/1893); *Almanach de la Esquella...*, any 1894, pàg. 171; *El Baix Penedès* (28/12/1907 i 24/12/1926).
- (17) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 549 (20/7/1889).
- (18) El 1870 aparegué un llibret titulat *Nou Fra Anselm*, imprès a Vic, engiponat per un estudiant de Teologia.
- (19) Aquest monòleg aparegué a l'*Almanach de la Esquella...* de l'any 1900; i «La des-enfeinada» a *El Baix Penedès*, núm. 1162 (30/6/1928).
- (20) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 873 (3/10/1895).
- (21) *La Campana de Gràcia*, núm. 1354 (4/5/1895).
- (22) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 950 (26/3/1897).
- (23) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 952 (9/4/1897). També a *Lo Vendrellench*, al cap de set anys, dedicada a «un amic que m'ho pregunta», sense indicar el destinatari.
- (24) Es refereix a Sarral, on ajudava el seu germà.
- (25) *El teatre català*, núm. 75 (2/8/1913), número d'homenatge «al príncep dels actors catalans, Iscle Soler».
- (26) Ho trobem a *La Renaixensa* (317/1879), en l'article que amb el títol «Lo moviment literari català» escriu a A. Aulèstia.
- (27) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 658 (29/8/1891). Molts anys després a *El Baix Penedès*, núm. 1494 (1/12/1934).
- (28) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 416 (1/1/1887).
- (29) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 833 (28/12/1894).
- (30) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 453 (17/9/1887).
- (31) *Lo Vendrellench*, núm. 495 (23/3/1902).
- (32) *El Baix Penedès*, núm. 319 (11/5/1912).
- (33) *Cu-cutl*, núm. 142 (15/9/1904).
- (34) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 1395 (29/9/1905).
- (35) *El Baix Penedès*, núm. 37 (8/12/1906).
- (36) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 421 (5/12/1887). Altra vegada a *El Baix Penedès*, núm. 572 (13/9/1903).
- (37) *El Baix Penedès*, núm. 520 (11/3/1912).

- (38) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 456 (8/10/1887): «A cal notari», de Ramonet R.; També a *El Baix Penedès*, núm. 1162 (30/6/1928) i núm. 1501 (19/1/1935).
- (39) Ho explica el propi Ramon Ramon en l'article «Admiració i agraïment», publicat a *El Teatre Català*, l'estiu de 1913, i reproduït sota el títol «L'Iscler Soler és mort!», a *El Baix Penedès*, núm. 409 (31/3/1914).
- (40) Menciona aquesta estrena Francesc Curet a *Història del teatre Català*, ed. Aedos. Barcelona, 1967, pàgs. 484 i ss.
- (41) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 808 (6/7/1894).
- (42) Vegeu, p.e., *La Esquella de la Torratxa*, núm. 1141 (23/11/1900).
- (43) A l'extra dedicat a Àngel Guimerà per *El Baix Penedès*, núm. 166 (30/5/1909), es recullen anècdotes sobre l'avi Guimerà i el seu celler.
- (44) *Almanach de La Esquella...* de 1899. També *Lo Vendrellench*, núm. 458 (7/7/1901).
- (45) *La Esquella de la Torratxa*, núm. 415 (25/12/1886).
- (46) F. Rosell, en l'article «Ramon», publicat a *El Baix Penedès*, núm. 563 (30/12/1916).
- (47) *La Campana de Gràcia*, núm. 1405 (25/4/1896).
- (48) *La Campana de Gràcia*, núm. 1406 (2/5/1896).
- (49) Candidat titllat de «encasillado», o sigui de promocionat pel govern.
- (50) *Lo Vendrellench*, núm. 409 (24/7/1900).
- (51) *Lo Vendrellench*, núm. 410 (5/8/1900).
- (52) Al número 3 (14/4/1906).
- (53) *El Baix Penedès*, núm. 278 (29/7/1911).
- (54) *El Baix Penedès*, núm. 287 (30/9/1911).
- (55) *El Baix Penedès*, núm. 530 (13/5/1916).
- (56) *El Baix Penedès*, núm. 1433 (23/9/1933), article editorial «Refusem denominar-nos 'El Vendrell'».
- (57) *Diccionario Biográfico de Artistas de Cataluña desde la época Romana hasta nuestros días*, dirigit per J.F. Ráfols. Ed. Millà. Barcelona, 1953. 3 vol.
- (58) *El Baix Penedès*, núm. 1162 (30/6/1928).
- (59) *El Vendrellench*, núm. 290 (17/4/1898).
- (60) *El Baix Penedès*, núm. 51 (16/3/1907).
- (61) A l'estudi «Jaume Ramon i Vidales, un historiador del Penedès» a *Miscel·lània Penedesenca*, 1987, l'autor del present treball comenta la impressió, al Vendrell, del diari *La Renaixensa*, que havia estat prohibit pel governador de Barcelona.